

Чукут Світлана Анатоліївна,

доктор наук з державного управління

Українська Академія державного управління

при Президентові України

т. 456 - 48 - 62

ВИБІР І ГРОМАДСЬКА ДУМКА

*Втрачаючи здатність вибору,
людина втрачає найголовніше,
єдине, що надає її життю сенс.*

С.К'єркегор

К'єркегорівський внутрішній вибір це переважно не вибір між добром і злом, а сам акт вибору, завдяки якому вибираються чи відкидаються добро і зло разом [1]. Суть полягає в самому бажанні вибирати. Навіть найнезначіша людина є всім, якщо вона зробила цей вибір; сенс полягає не в тому, щоб посідати те чи інше становище в світі (суспільстві), а в тому, щоб бути самим собою. Останнє ж залежить від самої людини. Вибираючи, особистість не перетворюється на іншу істоту, а лише визначає саму себе.

Щоб краще зрозуміти сутність вибору як рушія механізму функціонування відтворення духовної культури, розглянемо три типи людського вибору, беручи за аналогію три етапи розвитку людського духу Ф.Ніцше.

"Жорсткий" - цей тип вибору повністю відповідає вибору на рівні формального відтворення духовної культури. Саме суспільство, і в його особі держава, певна правляча

група визначають, Як і Що повинна вибирати людина. Основне гасло цього типу вибору - “ти повинен”. Людина виступає тут в образі верблюда, на якого без його свідомої згоди, навантажують все, що вважають за потрібне. Вона несе на собі все це як тягар, не відчуючи жодної потреби в ньому. Тобто на цьому рівні за людину робить вибір держава та інститути, що її уособлюють, від людини вимагається лише повне беззастережне підкорення цьому.

"Довільний" - тут ми маємо справу з людиною, яка не витримує більше тягара, який звалила на неї держава, і, як наслідок цього протесту, інколи навіть, несвідомого, відмовляється від усього цього і заявляє про те, що вона вільна. Основне гасло цього типу вибору - “я хочу”. Цей тип зовнішньо є повним запереченням першого типу, проте внутрішньо вони мають багато спільного, а саме, несвідоме ставлення до нього. Тут змінюються лише полюси: те, що раніш заборонялося - дозволяється і навпаки.

"Творчий" - це найцікавіший і найважливіший тип вибору. Він відповідає функціонуванню неформального відтворення генераційної цілісності духовної культури. Людина тут виступає особистістю, усвідомлено робить свій вибір, знає, що їй потрібно і відповідально ставиться до своїх дій. В цій ситуації вона чимось подібна до дитини, яка вибирає з усього надбаного, накопиченого протягом існування людства все те, що потрібно саме їй для задоволення саме її потреб. Якщо ж вона не знаходить те, що їй потрібно, тоді вона починає творити, отримуючи від цього задоволення. Сам процес творчості приносить їй радість та насолоду життям.

Отже, вибір актуалізує зміст відтворення генераційної цілісності духовної культури. Саме завдяки вибору соціальний та історичний досвід, певні його частини стають змістом цього процесу. Соціальний вибір передусім залежить від рівня розвитку

потреб суспільства, це зумовлюється тим, що людина завжди перебуває в стані вибору. Переосмислення та переоцінка цінностей відбувається не лише зі змінами, які спостерігаються в суспільному житті, а й з розвитком самої людини. Можна стверджувати, що в переламні періоди суспільства, цей стан людини загострюється (тобто стан вибору) і стає ніби елементом масовості - завданням, що стоїть перед усіма членами суспільства. У зв'язку з цим необхідно відзначити деякі особливості соціального вибору крізь призму формального та неформального відтворення духовної культури. Так, формальне - здійснюється завдяки вибору, спрямованого на максимальне задоволення потреб суспільства, правлячої еліти, неформальне, навпаки, - за допомогою вибору, спрямованого на задоволення потреб особистості, творчої еліти. Вибір того чи іншого напрямку відтворення генераційної цілісності духовної культури може відбуватися як усвідомлено, так і не усвідомлено. Встановлюється певна залежність: чим більш розвинене суспільство, чим вище розвинуті потреби його розвитку, тим усвідомленіше здійснюється вибір цього напрямку, тим ефективніші його результати.

Одним із проявів вибору на рівні формального відтворення духовної культури є дія громадської думки. Пропонуємо більш докладно розглянути, що собою являє *громадська думка*, яке значення вона має для розвитку того чи іншого суспільства і який механізм її впливу на функціонування процесу відтворення генераційної цілісності духовної культури.

Так, ще Г.В. Гегель у своїй роботі "Філософія права" звертав особливу увагу на те, що вирішальне значення інституту станового представництва полягає не в тому, що завдяки йому найкраще обговорювались та вирішувались державні справи самі по собі, щодо цього воно слугує лише додатком, а в тому, щоб завдяки знанню депутатів

загальних суспільних проблем, участі в їх обговоренні та вирішенні момент формальної свободи набув свого права стосовно членів громадянського суспільства, що не беруть участь в управлінні державою; таким чином, за допомогою публічності дебатів станових представників утверджується передусім момент загальної поінформованості [2, с. 351]. Забезпечення цієї поінформованості має, на думку мислителя, те спільне значення, що лише у такий спосіб громадська думка набуває істинного змісту, приходиться до розуміння сутності держави та її проблем, отже, стає спроможною судити про них більш розумно; крім того вона при ознайомленні зі справами посадових осіб вчиться поважати їх таланти, чесноти й навички та державну владу загалом.

Публічні станові зібрання (в наш час це засідання Верховної Ради) є неперевершеним виховним видовищем для громадян, на прикладі яких народ якнайкраще вчиться розуміти, в чому полягають його справжні інтереси. Формальна об'єктивна свобода, яка полягає в тому, що окремі особи мають і висловлюють власні судження, думки і дають свої поради щодо загальних справ, проявляється в тому суспільному явищі, котре називається громадською думкою. Громадська думка виступає необмеженим способом пізнання того, чого народ прагне і що уявляє. Те, що насправді утверджує свою значимість в державі, має здійснюватися органічно, і це відбувається в державному устрої. Але громадська думка була у всі часи великою і значною силою суспільного розвитку, і є такою особливо в наш час, коли принцип суб'єктивної свободи набув важливого значення.

Те, що має бути значимим зараз, є таким уже не завдяки силі, звичці і вдачі, а переважно завдяки розумінню та доказам. Ось чому громадська думка вміщує в собі вічні субстанційні принципи справедливості, дійсний зміст та результат усього державного устрою, законодавства і загального стану в цілому у вигляді здорового глузду людей як

тієї моральної основи, котра проходить крізь все, що набуває форми забобонів, а також істинних потреб та справжніх тенденцій в реальному житті певного суспільства. Крім того, кожен має бажання сказати своє слово та дати пораду. Якщо йому це вдалося, то задовольнивши свою суб'єктивність, він примиряється багато з чим. Так, у Франції свобода слова завжди здавалася значно безпечніша, ніж мовчання, бо останнє змушувало остерігатися, що те невдоволення, що люди мають проти даної справи, зберігатиметься та накопичуватиметься в них, тоді як висловлення про це, дають вихід їх негативним емоціям та певне задоволення від цього, завдяки чому зрештою вони з більшою легкістю продовжуватимуть слідувати старими шляхами.

Як зазначає Габріель Тард у своєму загальновідомому творі “Думка і натовп”, думка є короткочасною та більш-менш логічною групою суджень, котрі, відповідаючи завданням, поставленими сучасністю, відтворені в численних екземплярах та поширені серед більшості індивідів в один і той самий час, в одному і тому ж суспільстві [3, с. 303]. Всі ці передумови є суттєво необхідними. Суттєво необхідним є також і те, щоб кожен з цих індивідів більш-менш усвідомлював певну тотожність своїх суджень зі судженнями інших людей. Для того ж, щоб це усвідомлення подібності ідей мало місце серед членів якого-небудь суспільства, потрібно, щоб причиною цієї подібності було словесне чи письмове, чи за допомогою преси проголошення якої-небудь ідеї, спочатку індивідуальної, а потім поступово перетвореної на спільне надбання. В давнину та в середні віки суспільство було зобов'язане перетворенню індивідуальної думки на громадську публічному слову, в наш час - пресі, але у всі часи насамперед - приватним розмовам.

Таким чином, громадська думка являє собою більш-менш взаємозв'язану сукупність роздумів та відповідей на запити сучасності. Можна сказати, що вона є своєрідною статистичною системою, керованою як логікою, так і почуттям і поділяємою значною кількістю людей. Для того, щоб ця статистична система існувала, потрібно, з одного боку, щоб кожна людина усвідомлювала подібність власних суджень до суджень інших - наприклад, потрібна одночасна подібність моїх суджень стосовно виборів до Верховної Ради України, відродження пам'яток української культури, небезпеки ядерної енергії, військових дій в інших країнах світу тощо, до суджень значної кількості моїх співвітчизників. З другого боку, необхідно, щоб ці судження належали до одного й того самого предмета, про який всі мають уявлення: вибори, пам'ятки культури, ядерна енергія, війна тощо. Якщо ж цей предмет всім не відомий, він не проявляється як суспільнозначимий і не зможе стати об'єктом громадської думки.

Громадська думка не є винаходом нашого часу на відміну від переважної кількості засобів масової комунікації. Вона існувала завжди - в клані, в племені, в місті, де всі знали один одного. Проте колективне судження, сформоване в розмові, в котрій брав участь кожен, чи в промові ораторів у громадському місці, зберігало особистий характер. Воно пов'язувалося з особою, з голосом, з відомим членом групи, і кожен робив у нього свій внесок, яким би мінімальним він не був. Саме тому така думка була живою та конкретною. Тривалий час думка в управлінні племенем, містом відігравала роль коментара; була своєрідним спільним голосом в античному хорі, котрий підсилювався запитаннями, вигуками жаху чи жалю, подиву чи гніву, причому самі хористи дійовими особами не виступали. Однак, ніколи громадська думка не мала такої сили та впливу, як тепер. Численні факти доводять, що в демократичних країнах думка громадськості з тих

чи інших питань істотно впливає на державну політику, законодавчі процеси, поведінку політичних партій, динаміку виборчих кампаній, ухвалення рішень суб'єктами економічної діяльності, навіть на планування та проведення різноманітних культурних заходів. Як зазначає В. Королько, громадська думка не обов'язково узгоджується із законами логіки, вона часто аморфна, амбівалентна, суперечлива та швидкоплинна [4]. Не складно помітити, що громадськість має дивовижну здатність ігнорувати незаперечні факти, якщо вони їй не цікавлять; отримання громадськістю інформації, обсяг якої з кожним днем все більш зростає, також не обов'язково пов'язане зі збагаченням її знань та очікуваною від неї поведінкою.

Узагальнено поняття “громадська думка” можна визначити як сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми. Едуард Бернайз під громадською думкою розумів “поняття, що описує ледь вловиму, рухливу та нестійку сукупність індивідуальних суджень” [5]. Як вже відзначалося нами раніше, громадська думка є певною сукупністю думок індивідів щодо спільної проблеми, відзеркалюючих інтереси якоїсь групи людей. Інакше кажучи громадська думка репрезентує своєрідний консенсус. Сам цей консенсус бере початок з установок людей, що збігаються між собою відносно певної конкретної проблеми. Намагання вплинути на ці установки людини, тобто на її міркування з даної проблеми, ставлення до неї виступає першоосновою практики Паблік рілейшнз. Для дослідників Паблік рілейшнз, громадська думка є не лише сукупністю суджень, притаманних певній кількості індивідів, а й передусім динамічним процесом висловлення, уточнення та узгодження думок, наслідком якого стає спільне вироблення напрямку дії. Як теоретики, так і практики Паблік рілейшнз, досліджуючи громадську думку, в дійсності роблять її своєрідний статистичний “фотознімок”, ретельно фіксуючи при цьому

окремі її фрагменти, а потім порівнюють їх з подібними фрагментами, що спостерігалися інших разів.

Громадська думка за Паблік рілейшнз має такі характерні ознаки [4]:

1. *Спрямованість* вказує на оціночну якість, визначає її ставлення у вигляді суджень типу “позитивно-негативно-байдуже”, “за-проти-не визначився”, “за-проти-при умові”. У найпростішій формі спрямованість думки фіксується відповіддю “так” чи “ні” на запитання анкети. Саме з’ясування спрямованості є основним і найпоширенішим виміром громадської думки, що цікавить не лише піерменів.

2. *Інтенсивність* є показником того, якої сили набирає думка людей незалежно від її спрямованості. Вимір інтенсивності (а отже і спрямованості) громадської думки передусім визначається відповіддями респондентів на запитання анкети типу “цілком згодний - згодний - мені байдуже - не згодний - повністю не згодний”.

3. *Стабільність* характеризується тривалістю часу протягом якого значна частина респондентів незмінно виявляє одну й ту ж саму спрямованість та інтенсивність почуттів. Фіксація стабільності думки потребує зіставлення результатів не менш від двох розтягнутих у часі досліджень.

4. *Інформаційна насиченість* вказує на те, який обсяг знань мають люди про конкретний об’єкт громадської думки. Існує певна закономірність, чим більш поінформовані люди щодо якоїсь проблеми, тим більш чітку думку вони висловлюють про неї. А той, хто має більше знань і чіткішу думку, діє більш передбачливо.

5. *Соціальна підтримка* є свідченням ступеня впевненості людей в тому, що їх думки поділяються іншими в межах даного соціального середовища. Міра соціальної підтримки показує міру консенсусу, що існує між цими людьми.

Впливати на громадську думку можна завдяки дотриманню таких вимог:

- * передусім громадську думку потрібно ідентифікувати та зрозуміти, а потім вже намагатися її змінити;
- * слід чітко визначити цільові групи громадськості;
- * фахівці сфери зв'язків з громадськістю у своїй діяльності повинні керуватися законами формування громадської думки.

П'ятнадцять законів громадської думки були виділені відомим американським фахівцем з Паблік рілейшнз Хадлі Кентрілом, а саме [6]:

Громадська думка надзвичайно чутлива до значних подій. Незвичайні за своєю притягальною силою події здатні на певний час штовхати громадську думку від однієї крайності до іншої.

Громадська думка не стабілізується, поки не стане зрозумілим значення наслідків подій.

Громадська думка, як правило, швидше формується під впливом подій, ніж слів - принаймні, поки усні заяви як такі не набудуть значення події.

Усні заяви та словесні формулювання щодо курсу політики набувають максимального значення тоді, коли думка ще не сформувалася і люди чекають на їх певну інтерпретацію з боку джерела інформації, що заслуговує на довіру.

Громадська думка здебільшого не здатна передбачати критичні ситуації, вона лише реагує на них.

З погляду психології громадська думка переважно детермінована корисливими інтересами людей. Події, слова чи будь-які інші стимули впливають на думку лише остільки, оскільки очевидним є їх зв'язок з корисливим інтересом.

Громадська думка не перебуватиме тривалий час у збудженому стані, поки люди не відчують, що зачіпаються їхні власні інтереси, або доки думка, збуджена словами, не дістане підтвердження розвитком подій.

Якщо громадська думка стосується корисливих інтересів людей, то її не так легко змінити.

У демократичному суспільстві ймовірне випередження громадською думкою практичних дій офіційних органів, коли йдеться про корисливі інтереси.

Якщо думка поділяється незначною більшістю людей або вона ще істотно не структурована, доконаний факт може змінити громадську думку на користь схвалення.

Люди в критичних ситуаціях стають більш уважними щодо компетентності свого керівництва: якщо у них є довіра до нього, то вони ладні надати йому значно ширші, ніж звичайно, повноваження; якщо ж ні, то стають до нього менш толерантними.

Люди значно менше чинять опір рішучим заходам своїх керівників, якщо вони якоюсь мірою беруть участь в ухваленні цих рішень.

Люди мають набагато більше думок і міркувань щодо поставлених цілей, ніж до методів, необхідних для їх досягнення.

Громадська думка, як і особиста, має емоційне забарвлення. Якщо громадська думка керується переважно емоціями, то під впливом подій вона може зазнати особливо значних змін.

Якщо люди мають можливість здобувати освіту та широкий доступ до інформації, то громадська думка відзначається здоровим глуздом. Чим більше люди усвідомлюють свою перевагу над перебігом подій та запропонованих проєктів, тим більше вони схильні погодитися з реальними об'єктивними міркуваннями фахівців.

Підсумовуючи розгляд законів формування громадської думки, можна відзначити кілька їх основних моментів, а саме:

- * громадська думка визначається передусім подіями, які на неї впливають;
- * реакцією громадської думки на події виступає вимога дії;
- * щоб впливати на людей, слід мати вплив на їх інтереси (передусім корисливі);
- * рівень довіри до керівництва визначає обсяг наданих йому повноважень;
- * освіта та інформація сприяють здоровому глузду та поміркованій поведінці людей.

У контексті аналізу взаємодії формального та неформального відтворень генераційної цілісності духовної культури, викликає особливий інтерес технологізація процесу ідентифікації громадської думки під час опитування, яка була здійснена і впроваджена в практику опитувань інститутом Геллапа, за допомогою процедури фіксації ознак громадської думки [7, с. 41]. Так, громадська думка, як прояв дії формального відтворення духовної культури, може мати такі взаємовідносини з індивідуальною думкою (що є проявом переважно неформального відтворення):

- індивід усвідомлює думку інших і при цьому: а) цілком її поділяє; б) поділяє її частково, коригуючи свою думку; в) залишається при власній думці;
- індивід добровільно, без відчуття зовнішнього примусу, ідентифікує свою позицію з громадською думкою;
- індивід має свою думку щодо тієї чи іншої проблеми, але йому бракує ідентифікації зі спільнотою, і він нічого не знає про думки інших.

При розгляді проблеми ідентифікації громадської думки, слід звернути увагу на особливості соціокультурного та політичного контекстів, де вона формується та функціонує, та специфіку глобального соціуму. Як зазначає Патрик Шампань, “можлива

лише одна-єдина дефініція “громадської думки”: це соціальний феномен, історично мінливий і яскравий, належить до конкретного соціального поля, на якому діють відповідні актори” [8, с. 43]. Вплив цього соціального поля на громадську думку, а також на формування думкоподібних артефактів, відзначається своєю багатоманітністю.

Аналізуючи вплив соціального диморфізму (як своєрідний прояв дії формального відтворення духовної культури) на процес ідентифікації громадської думки, слід передусім з’ясувати зміст цього суспільного явища. Соціальний диморфізм, за визначенням Едмуна Внук-Липинського, являє собою “поділ суспільного життя на дві відносно ізольовані сфери: публічну і приватну. Цей поділ може підтримуватися лише за умов зовнішнього примусу, соціального одержавлення економіки та моноцентричності публічного життя, підпорядкування його одному центру прийняття рішень. Останній не виникає демократичним шляхом на ґрунті підпорядкованої йому спільноти, а навпаки, нав’язується їй тим чи іншим чином. Тому правляча еліта може не керувати системою цінностей, що домінує в спільноті, проте при цьому подавати відмінну (і навіть зовсім протилежну) систему цінностей та нав’язувати її решті людей [7, с. 44]”. Дослідник доходить висновку: чим сильніша монополія однієї політичної сили в публічному житті і водночас чим менше простір дії суспільних інститутів, що регулюють взаємовідносини між індивідами та первинними групами з одного боку, і державою - з другого, тим напруженішим буде соціальний диморфізм і більшим його поширення. І навпаки: чим вільніші публічне життя і дія інститутів (посередників між людиною і державою), тим слабший соціальний диморфізм і звужені межі його прояву.

У моноцентричному суспільстві особливого значення набуває контроль, який здійснюється правлячою елітою у публічній сфері. Це переважно відбувається за

допомогою: 1) офіційного семантичного коду, в межах якого здійснюється процес комунікації через ритуальні символи; 2) права, точніше, підпорядкування його центру керівництва, що завдяки своїй домінуючій позиції майже довільно легалізує кожне своє рішення і визнає за протиправну кожну соціальну дію, незалежну від центру; 3) примусу, стимулюючи вимушену лояльність індивідів і спільнот, що існує, поки є загроза примусу.

За умов розвиненого соціального диморфізму особистість була змушена сприймати світ у двох вимірах: як світ інститутів публічного життя - “ідеологічну дійсність”, сформовану офіційним кодом, і як світ приватний, життя особисте і життя первинних груп, відносно автономних від влади правлячої еліти, життя, регульоване правилами аксіології, закодованої в народній культурі. Збереженню такого стану справ сприяла монополія правлячої еліти на засоби інформації та пропаганди, які замість того, щоб забезпечувати комунікації в суспільстві, перетворилися на знаряддя панування над семантичним кодом, що вживається в публічній сфері, формування суспільної свідомості певного гатунку, виховання так званої “нової людини”. Чим ретельніше особистість виконувала накази правлячої еліти, тим більше у неї шансів на самоствердження, усвідомлення сенсу власного буття, а отже (і це, мабуть, головне), на почуття власної безпеки. За таких умов і на таких засадах формувалась ментальність кількох поколінь громадян тоталітарного суспільства.

Підсумовуючи все сказане щодо дії соціального диморфізму, можна відзначити тісний взаємозв'язок, який існує між ним і громадською думкою. Насамперед, їх об'єднує те, що вони безпосередньо виступають проявом дії формального відтворення духовної культури в суспільному житті. Проте, якщо громадська думка більш рухлива і чутлива до потреб та бажань людей, якоюсь мірою зумовлюється ними, то соціальний диморфізм

відзначається жорсткою регламентацією суспільного життя, нехтує потреби окремих громадян, підкоряючи їх своїм.

Отже, громадська думка має суттєве значення для перебігу процесу спадкоємності не лише на рівні духовної культури, а й суспільного розвитку в цілому. З одного боку, позитивний вплив громадської думки проявляється в тому, що вона виявляє, хоча інколи в гіпертрофованому вигляді, всі актуальні моменти суспільного життя, а саме: проблеми, які визрівають в його надрах та ось-ось спричинять суспільний вибух, однобічність розвитку певної сфери суспільного життя, не задоволені потреби, що виливаються в потужне русло суспільної (політичної чи економічної) кризи тощо, недовіра громадян до Уряду, тіньове саботування його рішень, сліпе запозичення тощо. Недаремно ще відомий німецький мислитель Г. Гегель зазначав, що громадська думка є голосом народу, в якій він висловлює свої потреби та наміри, своє бачення як сучасного, так і майбутнього, свої прагнення та сподівання. Водночас слід зазначити, що функціонування громадської думки має і свої негативні моменти, особливо в наш час, коли всі розуміють її значення для суспільного розвитку, а саме те, що думка як безпосередньо, так і опосередковано впливає передусім на перебіг політичного життя кожного суспільства. Всім зрозуміло, що, вдало впливаючи на формування громадської думки за допомогою таких засобів відтворення духовної культури (які докладніше будуть розглядатися в четвертому розділі), як засоби масової інформації (преса, телебачення, радіо тощо), можна сформувати саме таку громадську думку, яка відповідала б потребам правлячої еліти, або ж тим хто володіє цими засобами впливу чи має вплив на їх функціонування. З одного боку, зовсім не погано, коли можна прогнозувати ті чи інші суспільні явища, впливати на їх перебіг, уникати помилок минулого, ефективно використовувати їхні властивості тощо. Саме це і є

одним з першочергових завдань усіх суспільних наук. Як вже зазначалося раніше, громадська думка виступає основним предметом вивчення та аналізу Паблік рілейшнз. Проте, якщо громадська думка втратить відносну самостійність і стане повністю залежною та підпорядкованою дії формального відтворення генераційної цілісності духовної культури, то вона не зможе вже бути дійсним голосом народу, своєрідним рушієм суспільного розвитку.

Підтвердження цих слів зокрема можна знайти у “Звіті про світовий розвиток 1997 р.”, де розглядається вплив громадської думки на державу [9, с. 134]. Як зазначається в цьому звіті, люди по-різному ставляться до держави, і їхня думка відображає ставлення до широкого спектру політичних та економічних факторів. Щоб дізнатися, що думають і чим стурбовані люди, в різних країнах та регіонах світу проводяться опитування громадської думки. Наприклад, результати опитування 1991-92 рр. показали, що 49% респондентів у Великобританії та 44% у США вважають, що вони відсторонені від участі в прийнятті державних рішень з питань, які безпосередньо стосуються їхнього життя. При цьому більшість громадян держав Західної Європи та Північної Америки (від 54 до 64% респондентів) цілком задоволені тим, як розвиваються демократичні процеси в їхніх країнах. Проте, в Латинській Америці та в країнах перехідної економіки Східної Європи (до яких належить і Україна) лише 30-40% респондентів відповіли на це запитання позитивно.

Література:

1. Кьєркегор С. Наслаждение и долг. - М., 1996. - 326 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права: Пер. с нем. - М.: Мысль, 1990. - 524 с.
3. Тард Г. Мнение и толпа // Психология толп. - М.: Институт психологии РАН, Изд-во “КСП+”, 1998. - 416 с.

4. Королько В.Г. Основи публік рілейшнз: Посібник. - Київ: Інститут соціології НАН України, 1997. - 334 с.
5. Bernays E. Crystallizing Public Opinion. - N.Y., 1961. - P. 61
6. Cantril H. Gauging Public Opinion. - N.J., 1972. - P. 226-230.
7. Оссовський В. Проблема ідентифікації громадської думки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - №1-2. - С. 36-52.
8. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра // Полис. - 1992. - №3. - С. 178.
9. Отчет о мировом развитии. Государство в меняющемся мире. 1997 г.: Пер. на рус.яз. - Агенство экономической информации - К.:“Прайм - ТАСС”, 1997. - 321 с.